

SƏMƏD VURĞUN YARADICILIĞINDA FRAZEOLoji VAHİDLƏRİN SEMANTİK TƏRKİBİ

Bu bir həqiqətdir ki, dili xalq yaradır və inkişaf etdirir. Ustad söz sənətkarları isə həmin dildən ən gözəl şəkildə istifadə edir, onu zənginləşdirir, onun gizli qalan sirlərini, çox zaman məişət donu geyərək adi sözlərdən seçilməyən və hərdən “niqabi-qeybdən rüxsar göstərən” (Füzuli) sğzlərinin potensial gücünü hərəkətə gətirir, “sözü ehya edirlər”. Dilin digər layları ilə müqayisədə frazeologizmlər bədii dildə daha çox funksional-üslubi keyfiyyətlər nümayiş etdirə bilər. Çünki frazeoloji vahidlər bütövlükdə funksional səciyyə daşıyır və xalq dilinin obrazlı ifadə tərzinə bağlıdır. Onlar xalq dilini koloritini, milli-mənəvi dəyərlərini, etnoqrafik-mədəni zənginliyini, fikir kütləsinin bədii və obrazlı keyfiyyətlərini ön plana çıxarır. Xalq dilində frazeoloji vahidlər məcazilik və obrazlılıq yaradan vasitə kimi yüksək dərəcədə ekspressivlik gücünə sahibdir. “Bu cəhətin üstünlüyü isə frazeoloji vahidə eyni zamanda əlavə mənə verir, hiss, həyəcan, fikrin istiqamətləndiyi obyektə danışanın münasibətini ifadə edir” (1). Frazeologizmlərin böyük bir qismi söz birləşmələrindən ibarətdir. Sözlərin birləşmə daxilində vahid mənə qazanması və sözlər arasındakı sintaktik əlaqələrin az əhəmiyyətli olması söz birləşməsinin frazeoloji vahidə çevrilməsində əsas rol oynayır. Frazeologizmlərə məxsus əsas əlamətləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

- Frazeoloji vahidlər ümumi bir mənə ifadə edir;
- mənə və strukturca bütöv və sabitdir;
- daimi leksik tərkibli;
- tərəfləri məcazi mənədə işlənir;
- tərəfləri mənəyə dəyişərək yenilənir. Bu, onlarda mənənin vahidliyi və təkraredilməzliyi ilə bağlıdır;
- dildə hazır şəkildə mövcuddur;
- milli səciyyəlidir. Komponentləri daha çox milli sözlərdən təşkil olunmuşdur;
- obrazlı, emosional və ifadəlidir.

Ümumi şəkildə göstərdiyimiz bu xüsusiyyətlər frazeoloji vahidlərin bədii dildə geniş şəkildə işlədilməsinə şərait yaradır. Belə ki, frazeoloji vahidlərə məxsus olan obrazlılıq, emosionallıq, yığcamlıq, sərrastlıq, ahəngdarlıq və s. Xüsusiyyətlər bədii təfəkkür tərzini, həmçinin bədii dil üçün də mühüm göstəricilərdən sayılır. Bu mənədə frazeoloji vahidlərin bədii dildəki üslubi imkanları olduqca genişdir. Bədii üslubda frazeoloji vahidlərdən istifadə üsulları müxtəlifdir. Şair və yazıçılar frazeologizmlərdən həm dildə mövcud şəkildə, həm də dəyişilmiş şəkildə istifadə edirlər. Sənətkar mətnədə frazeologizmin struktur-semantik və ekspressiv-üslubi xüsusiyyətlərini yeniləyə, leksik tərkibini genişləndirə və dildə mövcud olan frazeologizmlərə analogi olaraq fərdi frazeoloji vahidlər yarada bilər(2).

Qüdrətli söz sənətkarlarının dilində də frazeoloji vahidlər bədii fikri ifadə vasitəsi olmaqdan kənara çıxır, canlı yaradıcılıq proseslərinin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilir. Frazeologiyanın tədqiqində semantik tərkib hissəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu məsələ, ilk növbədə frazeoloji vahidlərin təşəkkülü və inkişaf tarixi ilə sıx bağlıdır. Frazeoloji vahidlərin semantik quruluşu haqqında danışarkən hər şeydən əvvəl frazeologiyada sinonimlik, frazeoloji sinonimliklə frazeoloji variantlılıq, çoxmənalılığın frazeoloji vahidlərdə rolu, eləcə də frazeoloji omonimlik və frazeoloji antonimlik məsələləri nəzərdə tutulur.

Frazeoloji sinonimlik frazeoloji vahidlərin semantik quruluşunda əsas yer tutur. Frazeoloji sinonimlər adı altında mənəyə eyni və ya yaxın mənalı frazeoloji vahidlər nəzərdə tutulur və bunlar üçün əsas şərt aşağıdakılar götürülmüşdür: leksik mənənin eyniliyi, həmin frazeoloji vahidlərin tərkibində eyni komponentlərin işlənməməsi, eyni leksik-qrammatik qrupa aid olmaları. Frazeoloji birləşmələrin şeir mətnində özünəməxsus zəngin bədii həyatı var. Mühüm estetik ünsür kimi, poetik mətni təşkil edən ilkin dil materiallarından biri kimi frazeoloji vahidlər adi danışq, məişət-ünsiyət funksiyasından fərqli olaraq daxili semantikasında əsrarəngizliklər gizlədir. Ondakı potensial imkanlar söz sənətkarlarının qələmindən misralara süzüləncə açılır. Lakin heç zaman tükənmir. Məhz bunun nəticəsidir ki, “bütün zamanlarda frazeoloji birləşmələr ədəbiyyatşünaslar tərəfindən adi leksik vahiddən daha çox obrazlılıq, yüksək ifadəlilik vasitəsi kimi dəyərləndirilmişdir. O da xüsusi vurğulanmışdır ki, xalq frazeologiyası bu baxımdan daha aparıcı mövqedir” (4).

Şeirimizin zirvəsi sayılan Səməd Vurğun yaradıcılığında fikrin qüvvətli, təsirli və emosional ifadəsi üçün frazeoloji birləşmələrdən istifadə edilmişdir. Bütün böyük söz sənətkarları kimi, S.Vurğun da öz bədii yaradıcılığında hər şeydən əvvəl xalq dilinə əsaslanır, xalqın tükənməz söz xəzinəsindən faydalanırdı. Xalq dili dedikdə sözün təhrifi, söz sırasının pozulması deyil, bu dilin ən başlıca səciyyəsi, yəni obrazlılığı nəzərdə tutulur. Xalq dili təpədən dırnağa obrazlıdır. Xalqın məişətində işlənen, addımbaşı özünü göstərən sözlər, ifadələr formaca da, məzmunca da obrazlıdır, şeiri xatırladır. S.Vurğun şeirinin bədiiliyini şərtləndirən başlıca amillərdən biri sənətkarın məhz xalq dilindən faydalanmasıdır. Lakin qüdrətli şair yalnız xalq dili ilə kifayətlənə bilməz. Yeni həyatın, sosializm quruculuğunun təntənəsini şairənə bir dil ilə ifadə etmək üçün xalq danışq dili vahidlərinin özünü şairləndirmək, onları yüksək bəşəri fikirləri ifadə edə bilmək qabiliyyəti kəsb edənə qədər yüksəltmək tələb olunurdu.

Öz-özlüyündə aydındır ki, şairənə ilhamın məhsulu olan şeirlər adətən, mənalı mühakimələrlə, lirik fikirlərlə bol olur. Dil vahidləri ilə yanaşı frazeoloji birləşmələr daha güclü bədiiyyət yaratma vasitəsi ola bilər. Frazeoloji birləşmələr milli

⁵ ATU, Azərbaycan dili kafedrasının dosenti

bədii düşüncəni əks etdirir, şeirdə bədii-estetik aspektin vüsətinin, miqyas ölçülərinin genişlənməsinə rəvac verir. Bu xüsusiyyətə Səməd Vurğun şeirlərində daha çox rast gəlirik:

Ürək dil açır ki, sönməmiş odum,
Hücuma başlayır mənim söz ordum....
Könüllər mülkündə min yuva qurdum.

Frazeoloji birləşmələr şeir dilində semantik cəhətdən daha tutumlu poetik fikir və təəssürat yaradır. Misralara xüsusi ağırlıq, fikirlərə sanbal, təbii səslənmə keyfiyyətləri frazeoloji birləşmələrin daxili mahiyyətindən, linqvistik təbiətindən güc-qüvvət alır. Frazeologizmlərin daxil olduğu mətndə sözcüliyə yer qalmır, uzun-uzadı ritorika əzəvinə mənalı strukturla zəngin olan, yığcam ifadə formalarına sığışan misraların fəallığı aparıcı olur:

Gül üzünün çiçək açmış gülləri

İlk baharın müjdəsidir aləmə,

Öz qoynunda yuva salmaz bu pəri,

Nə hicrana, nə qüssəyə, nə qəmə.

Sənətkar zəngin dil sisteminin ən müxtəlif vasitələrindən məharətlə istifadə edib ümumiləşdirməyə nail olur:

Ölür ədavət də, hiylə də, kin də...

Top-tüfəng götürdü öz əllərinə

Bəy də, mülkədar da, kapitalist də. (“Zamanın bayraqları”).

Belə sanballı misralar isə S. Vurğun üslubunun tərkib ünsürü hesab edilməlidir. Paralel və yığcam ifadələr, misraların aforizmlər, hikmətli sözlər səviyyəsinə yüksəlməsini təmin edir:

Araz dünya gəzir bir insan kimi,

Min yerin şirəsi hopur canına,

Şüşəyə tutulmuş bir saf qan kimi

İşləyir Muğanın damarlarına.

Başdan ayağa frazeoloji birləşmələrlə dolu olan bu misralar şeiri həyatın real, canlı cizgiləri ilə zənginləşdirir Məhz bunun nəticəsidir ki, xalq sözünün bədii sirri, xalq kəlamlarındakı müdrikliyin qaynaqları şeir kontekstində daha qabarıq şəkildə üzə çıxır. Frazeoloji birləşmələr şeirin üslubi simasını müəyyənləşdirir bilir, şeir üçün əsas amil olan təsvir və tərənnüm də, onların oxucu qəlbini rıqqətə gətirmək qayəsi də frazeoloji birləşmələrin fəallığı ilə daha sanballı şəkildə həyata keçirilir. Bu üslubi xüsusiyyət Səməd Vurğun şeirlərində frazeologizmlərin sinonimlərlə, antonimlərlə, yaxın mənalı sözlərlə bir sırada, eyni misrada düzülməsi emosionallığı qüvvətləndirir:

Sinəmdə **dil açan böyük arzular**

Gözəl bir sabaha çağırır məni,

Səninsə **buz kimi bir ürəyin** var –

Nə şeiri sevirsen , nə də nəğməni.

Və yaxud:

Sizi görmədiyim həsrətli çağlar

Qəlbimin başında **bir bülbül ağlar.**

Ahımdan yaranan dumanlı dağlar

Mənim həsrət çəkən xeyməgahımdır.

Müxtəlif əsərlərində eyni misraların işlədilməsi də onların ümumi hökmlər ifadə etməsi ilə əlaqədardır. Başqa bir misal: “Məhəbbət əbədi bir ehtiyacdır” ifadəsinə həm “Aydın əfsanəsi”, həm “Aygün”, həm də “Komsomol poeması”nda rast gəlirik. Şairin yaradıcılığında dəfələrlə təkrarlanan belə misallar çoxdur.

Xəyalım dünyanı salama gəlir...

Daşda çiçək açar insan hünəri...

Nəsillər dalınca nəsillər keçdi...

Elə bil varlığı çəkildi dara...

Yaxşılıq insana bir adət olsun...

Könül viran qalan bir xanımandır...

Üzündə rəqs edir boranlı bir qış...

Ehtiyac qul eylər qəhrəmanı da...

Şeir tariximizdə şairin özünəməxsus eyni misralarını müxtəlif əsərlərdə, müxtəlif yerlərdə təkrar-təkrar işlətdiyini yalnız Füzuli seirində görmək mümkündür.

Doğma vətəninin vurğunu olan sair öz personajlarına ad seçərkən təbiətin gözəlliklərini də unutmur. O, personajlarını da gül-çiçək kimi ətirli, zərif və incə görmək istəyir. Bu məqsədlə onlara Püstə (“Xanlar”), Lalə (“Lalə” şeiri), Gülnar (“Vaqif”), Gülzar (“Aygün”, “Kənd səhəri”), Güloğlan (“İnsan”), Gülsənəm (“Xumar”) kimi adlar verir. S. Vurğun bədii yaradıcılığında dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə qiymətli incilər bəxş etmiş və dünyada öz təxəllüsləri ilə məşhur olmuş klassiklərimizi də yaddan çıxarmır. O, əsərlərinin ideyası, məqsəd və məzmunundan asılı olaraq bəzən onları şah əsərinin baş qəhrəmanı səviyyəsinə qaldırır, Vaqif - (“Vaqif” dramında), bəzən də veri gəldikdə onların nəsihətamiz ideyalarını və hikmətli sözlərini oxuculara çatdırır, tərbiyəvi xarakter daşıyan ayırı-ayrı epizodlarda səhnəyə gətirir və onların təxəllüsünü antroponim yerində işlədir: Nizami - (“Muğan”, “Aygün”, “Bakının dastanı”); Nəsimi - (“Azad ilham” şeiri); Füzuli -

("Talistan", "Muğan"); Vaqif - ("Vaqif", "Aslan qayası", "Bakının dastanı"); Sabir - ("Bakının dastanı" poeması, "Sabirin şərafına", "Cil toyuğun tək yumurtası" seirləri). Səiq ("Səmimiyyət volçusu" seiri) və s.

Xalqın bədii təfəkkürünün kamil məhsullarından olan frazeoloji vahidlər estetik səviyyəsinin yüksəkliyinə görə seçilir. Seirə xalq ifadə tərzini gətirməkdə onlar misilsiz əhəmiyyət kəsb edir və yüksək meyarlarla qiymətləndirilir. Frazeoloji birləşmələr seir dili üçün səciyyəvi obrazlardır və onun semantik mahiyyətində ideya-poetik məzmunu bütün şağları, mürəkkəbliyi ilə əks etdirmək səyi hakimdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Murtuzayev S.N. M.F. Axundov komediyalarının dil və üslub xüsusiyyətləri (frazeoloji material əsasında). Bakı, Azərəşr, 1962, s. 12.
2. Розенталь Д.Э. Практическая стилистика русского языка. М. Высшая школа, 1977, с.82.
3. S.Cəlilova. Füzuli yaradıcılığında frazeoloji vahidlərin semantik tərkibi. Bakı, 2006
4. Məhərrəm Hüseynov. Poetik frazeologiya (1960-1980-ci illər Azərbaycan poeziyasının materialları əsasında) Bakı: Elm və təhsil, 2013
5. Mədəd Çobanov. Azərbaycan antroponimiyasının əsasları. Bakı, 2017, səh. 373-378
6. Musa Adilov. Sənətkar və söz. V cild. Bakı: Elm və təhsil, 2019
7. Səməd Vurğun. Seçilmiş əsərləri, II cild, Bakı, 1960
8. Səməd Vurğun. Dram əsərləri və poemaları, Bakı-1974
9. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı: Maarif, 1995, 496 s.

Açar sözlər: frazeoloji vahidlər, semantik tərkib, funksional səciyyə, məcazilik, yaradıcılıq prosesləri

Ключевые слова: фразеологизмы, семантическая структура, функциональные характеристики, метафоры,

Xülasə

Dilin digər layları ilə müqayisədə frazeologizmlər bədii dildə daha çox funksional-üslubi keyfiyyətlər nümayiş etdirir. Çünki frazeoloji vahidlər bütövlükdə funksional səciyyə daşıyır və xalq dilinin obrazlı ifadə tərzinə bağlıdır. Onlar xalq dilinin koloritini, milli-mənəvi dəyərlərini, etnoqrafik-mədəni zənginliyini, fikir kütləsinin bədii və obrazlı keyfiyyətlərini ön plana çıxarır. Xalq dilində frazeoloji vahidlər məcazilik və obrazlılıq yaradan vasitə kimi yüksək dərəcədə ekspressivlik gücünə sahibdir. Qüdrətli söz sənətkarlarının dilində də frazeoloji vahidlər bədii fikri ifadə vasitəsi olmaqdan kənarə çıxır, canlı yaradıcılıq proseslərinin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilir. Frazeologiyanın tədqiqində semantik tərkib hissəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu məsələ, ilk növbədə frazeoloji vahidlərin təşəkkülü və inkişaf tarixi ilə sıx bağlıdır. Frazeoloji birləşmələrin seir mətnində özünəməxsus zəngin bədii həyatı var. Mühüm estetik ünsür kimi, poetik mətni təşkil edən ilkin dil materiallarından biri kimi frazeoloji vahidlər adi danışiq, məişət-ünsiyyət funksiyasından fərqli olaraq daxili semantikasında əsrəngizliklər gizlədir. Şeirimizin zirvəsi sayılan Səməd Vurğun yaradıcılığında fikrin qüvvətli, təsirli və emosional ifadəsi üçün frazeoloji birləşmələrdən istifadə edilmişdir. Bütün böyük söz sənətkarları kimi, S. Vurğun da öz bədii yaradıcılığında hər şeydən əvvəl xalq dilinə əsaslanır, xalqın tükənməz söz xəzinəsindən faydalanırdı.

Резюме

По сравнению с другими слоями языка фразеологические глаголы могут демонстрировать больше функционально-стилистических качеств в литературном языке. Потому что фразеологизмы полностью функциональны и зависят от образного стиля выражения просторечия. Они подчеркивают колорит национального языка, национальные и духовные ценности, этнографическое и культурное богатство, художественные и образные качества масс. Фразеологические единицы в просторечии обладают высокой степенью выразительности как средство создания метафор и образов. На языке сильных словесных мастеров фразеологические единицы выходят за рамки средства художественного выражения, они становятся неотъемлемой частью живых творческих процессов. Семантическая составляющая важна при изучении фразеологии. Этот вопрос тесно связан с историей образования и развития фразеологизмов. Фразеологические сочетания имеют уникальную богатую художественную жизнь в тексте стихотворения. Фразеологические единицы, как важный эстетический элемент, один из основных языковых материалов, составляющих поэтический текст, скрывают загадки в своей внутренней семантике, в отличие от обычной речи, бытовой коммуникативной функции. В творчестве Самеда Вургун, которого считают вершиной нашей поэзии, использовались фразеологические сочетания для сильного, действенного и эмоционального выражения мысли. Как и все великие художники слова, С. Вурğun в своем творчестве опирался прежде всего на национальный язык, опираясь на неисчерпаемый словарный запас народа.

Summary

Compared to other layers of language, phrasal verbs can demonstrate more functional-stylistic qualities in literary language. Because phraseological units are entirely functional and depend on the figurative style of expression of the vernacular. They highlight the color of the national language, national and spiritual values, ethnographic and cultural richness, artistic and figurative qualities of the masses. Phraseological units in the vernacular have a high degree of expressiveness as a means of creating metaphors and imagery. In the language of powerful word artists, phraseological units go beyond being a means of artistic expression, they become an integral part of living creative processes. The semantic component is important in the study of phraseology. This issue is closely related to the history of the formation and development of phraseological units. Phraseological combinations have a unique rich artistic life in the text of the poem. Phraseological units, as an important aesthetic element, one of the primary linguistic materials that make up the poetic text, hide mysteries in their internal semantics, in contrast to the usual speech, household-communication function. In the work of Samad Vurgun, who is considered the pinnacle of our poetry, phraseological combinations were used for a strong, effective and emotional expression of thought. Like all great word artists, S. Vurgun in his artistic work was based primarily on the national language, benefiting from the inexhaustible vocabulary of the people.

Rəyçi: dosent P.Ə.Əzizova